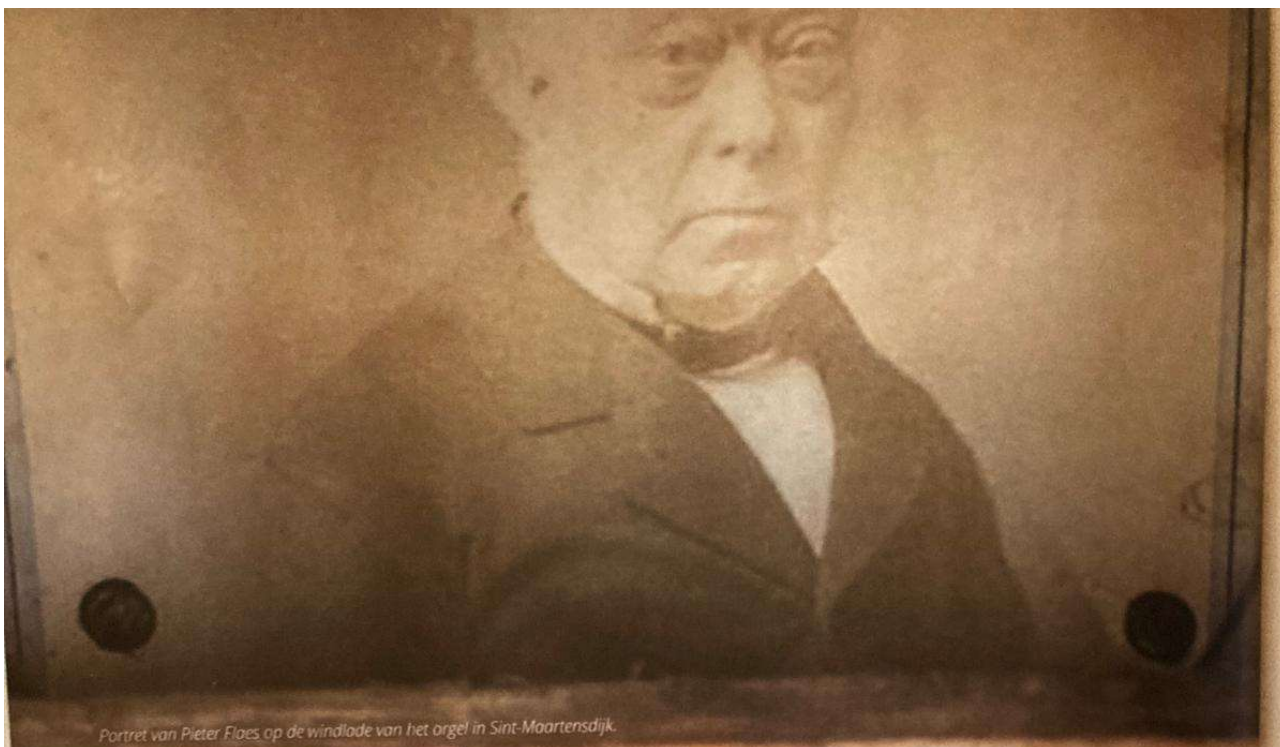




Portret van Pieter Flaes op de windlade van het orgel in Sint-Maartensdijk.

# “Soliditeit en billijke prijzen”<sup>1</sup>

## Flaes & Brünjes nader beschouwd

Enkele jaren geleden schreef ik een inleidend artikel over het orgelbouwbedrijf van de firma Flaes & Brünjes. In een aantal vervolgartikelen ga ik in op specifieke onderwerpen die kenmerkend voor of opvallend zijn binnen het werk van dit negentiende-eeuws Amsterdams orgelbedrijf.

*Tekst & fotografie: Jan van der Male (tenzij anders vermeld)*

In het inleidende artikel kwam de achtergrond van Pieter Flaes (1812-1889) en George Diederich Brünjes (1809-1872) aan de orde, ging het over de oprichting en

verloop van het bedrijf, werd de grote mate van standaardisatie en tactisch maatwerk benoemd en ging het over de wijzigingen in de bouwwijze vanaf 1865. In

dit eerste vervolgartikel richt ik me op productieaantallen, werkgebied, levertijden en prijzen, mede in relatie tot concurrenten.



### Aantallen

Na dertien jaar van orgelonderhoud en -restauraties, wordt in 1855 het eerste nieuwe orgel opgeleverd. Na nog een aantal rustige jaren breekt in de jaren zestig een zeer drukke periode aan wat betreft nieuwbouw.

In de periode 1863-1873 worden er minimaal twee nieuwe orgels per jaar opgeleverd, regelmatig drie en in het topjaar 1866 zelfs vier. Het aantal grote orgelreparaties neemt daarentegen af. Het is bekend dat de firma Flaes & Brünjes in 1865 en 1866 herstelwerk in respectievelijk de Haarlemse Bavo en de Oude Kerk in Amsterdam weigert. Omdat het bedrijf vier nieuwbouwopdrachten heeft lopen, past werken aan het Müller-orgel van Haarlem niet in het werkschema. En vermoedelijk laat de firma de restauratie van het Vater-orgel, nog geen honderd meter van haar Amsterdamse werkplaats, om dezelfde reden aan zich voorbijgaan. Zo'n aantal nieuwe orgels in aanbouw veroorzaakt ook een krappe bedrijfskas, want normaliter vraagt het bedrijf geen vooruitbetaling. Een overschrijding van de

oplevertermijn kan men zich dus ook niet permitteren. En hoewel het jaar 1866 voor het bedrijf heel succesvol is, moeten we niet vergeten dat in juni van dat jaar Pieter Flaes' vrouw overlijdt.

Ook bij concurrerende orgelbouwers, zowel van protestantse als rooms-katholieke huize, zien we een toenemend aantal nieuwbouwopdrachten in dezelfde periode. Eigenlijk is de intensievere vraag naar nieuwe orgels al sinds de jaren dertig van de negentiende eeuw gaande en is het dus eerder opvallend dat Flaes & Brünjes in 1842-1855 geen opdracht gegund krijgt. Voorkeur voor een gerenommeerd bedrijf als Bätz of Knipscheer lijkt een belangrijke factor. Waarschijnlijk heeft de orgeladviseur Kwast in Wormerveer een lans gebroken voor Flaes & Brünjes, waardoor de firma debuteert op het gebied van nieuwbouw. In het landschap van protestantse Nederlandse orgelbouwers kunnen we Flaes & Brünjes qua nieuwbouwproductiviteit plaatsen tussen de bedrijven van L. van Dam & Zonen, Bätz en Knipscheer. Maar waar Flaes<sup>1</sup> en Knipscheer in de jaren zeventig minder orgels bouwen, zet die

daling bij de anderen pas in de jaren tachtig in. Ik vermoed dat dit vooral komt door het eigen succes van Flaes en Knipscheer: de meeste Noord-Hollandse en Zuid-Hollandse protestantse kerken zijn inmiddels van een orgel voorzien. In andere regio's geldt dat minder en daar wordt de dalende lijn vooral veroorzaakt door de slechtere economische omstandigheden vanaf de jaren tachtig van de negentiende eeuw. Hermanus Knipscheer is inmiddels overleden en de leeftijd van Pieter Flaes zorgt er minstens één keer aantoonbaar voor dat hij de levering van een nieuw orgel aan zich voorbij ziet gaan. De kerkvoogden van de hervormde gemeente Assendelft laten in 1886 hun orgel liever bouwen door de nog jonge firma Bakker & Timmenga.

Dan zijn er nog de raadsels van de niet doorgegangene opdrachten. Allereerst informeert Flaes in 1883 of de herstellingen aan het orgel van de Westerkerk in Enkhuizen nog doorgaan, vanwege ander aan te nemen werk. Het is onbekend welke potentiële opdrachtgever dat geweest moet zijn. In 1884 staat er een volledig bespeelbaar orgel in de werkplaats. Ging een opdracht op het laatste moment niet door? Het is hoogstwaarschijnlijk dit gereedstaande orgel dat medio 1887 in Tricht in gebruik wordt genomen. In diezelfde tijd staat er in Flaes' werkplaats een tweede orgel, half afgebouwd met een dispositie zoals in Sint Maartensdijk, maar waarbij nog dispositiewijzigingen mogelijk zijn. Flaes heeft daarvoor al de (vrijwel) volledige betaling binnen. Een tweede opdracht die niet doorging? Het is niet bekend waar dit onafgemaakte instrument is gebleven. Heeft meesterknecht Steenkuyt het wellicht in 1890 gebruikt bij de bouw van een orgel voor de Funenkerk in Amsterdam?

### Klanten

De firma Flaes & Brünjes kan zich, na de moeizame start in de jaren vijftig, in de jaren zestig al snel de belangrijkste orgelbouwer van protestantse kerken in Noord-Holland noemen. Zij laat de eveneens in



Tricht, Hervormde of Sint-Pieterskerk.





*Het orgel in 'De Zaaier' te Harderwijk behoort tot de grotere instrumenten van Flaes & Brünjes. Vanaf de oplevering in 1864 tot 1990 bevond het instrument zich in de Remonstrantse Kerk te Den Haag.*

Amsterdam gevestigde firma Knipscheer ruim achter zich. Hoewel Flaes & Brünjes ook wel instrumenten levert in de provincies Zuid-Holland, Utrecht en Zeeland, domineert in de twee eerstgenoemde provincies Bätz. In hervormde gemeenten vindt Flaes & Brünjes haar belangrijkste klandizie. Van de 49 nieuwgebouwde orgels zijn er minstens 29 in hervormde kerken geplaatst. De tweede grote opdrachtgever is de doopsgezinde gemeenschap, met minstens 9 instru-

menten.<sup>2</sup> Het aantal nieuwe orgels voor andere protestantse denominaties is heel beperkt. Wat betreft onderhouds- en restauratiewerkzaamheden zijn deze verhoudingen ongeveer vergelijkbaar. Flaes & Brünjes voert buiten protestantse kringen in één, mogelijk twee oud-katholieke kerken werkzaamheden uit.<sup>3</sup> Bij de rooms-katholieken komt de firma niet verder dan twee onderzoeken van bestaande instrumenten.<sup>4</sup> Het overgrote deel van de instrumenten (30) heeft een

dispositie tot en met 14 stemmen. In de periode 1862-1864 worden drie grote instrumenten (21-23 stemmen) opgeleverd.<sup>5</sup>

### Levertijden

De eerste jaren duurt oplevering ongeveer anderhalf jaar. Vanaf circa 1865, juist in de periode waarin het aantal nieuwbouwopdrachten hoog ligt, is de oplevertijd ineens veel korter, variërend van ongeveer een half tot één jaar. Voorbeelden zijn de orgels in Barsingerhorn (Hervormde Kerk, 1867, II/aP/11), Noordwelle (1868, II/aP/8), Koog aan de Zaan (1870, II/aP/13), Zonnemaire (1872, II/aP/12) en Schellinkhout (1872, II/aP/12). Hoewel vanaf de tweede helft van de jaren zeventig minder nieuwe instrumenten worden gebouwd, wordt de levertijd niet bepaald korter, eerder iets langer. Denk aan de orgels in Noord-Scharwoude (1878) en Zaandijk (1880), die Flaes ongeveer een jaar na ondertekening van het contract oplevert. En er gaat zelfs ruim anderhalf jaar voorbij voordat de orgels in Driebergen (1881) en Haarlem (1883) in gebruik worden genomen.

De levertijden van Flaes & Brünjes zijn vergelijkbaar met die van de grootste concurrenten, te weten Knipscheer en Bätz. Bij Knipscheer zien we zelfs een vergelijkbaar patroon: aanvankelijk levertijden van ruim een jaar maar wanneer vanaf half jaren zestig de vraag naar en productie van nieuwe orgels toeneemt, neemt de levertijd af tot enkele maanden. Knipscheer levert in 1874 zijn laatste orgel. De firma Bätz levert orgels van circa 20 stemmen in een tijdsbestek van ruim één tot twee jaar. Kleinere instrumenten met 10 tot 12 stemmen, die vaak onderling sterk en soms volledig overeenkomen, kunnen in zo'n acht maanden speelklaar worden opgeleverd. Gelet op de snelle levertijd in combinatie met hoge productieaantallen in de jaren zestig en zeventig, heeft Flaes naar alle waarschijnlijkheid in die tijd onderdelen op voorraad gemaakt, zoals kasdelen, klavieren, registertrekkers, pedaalklavieren en pijpwerk. Daarentegen





De orgels in Koog aan de Zaan (links) en Schellinkhout.

uitsluitend van twee orgels in 1887 weten we zeker dat die op voorraad zijn gebouwd, zonder dat daarbij een geannuleerde opdracht aannemelijk is. We vinden die instrumenten tegenwoordig in Middenbeemster en Hiaure. Ik kom daar in een volgende aflevering op terug. Wilde Flaes zijn werknemers in een rustige periode aan het werk houden?

#### Prijzen

Ondanks de standaarddisposities is de prijs per orgel niet overal hetzelfde. Uiteraard zullen transport- en reiskosten een rol spelen, evenals de (wisselende) inkooprij voor materialen zoals tin, metaal en hout. Ook heeft het type bekroning invloed op de prijs. Uit prijsvergelij-

kingen blijkt dat een geduchte concurrent, de firma J. Bätz & Comp., duurder is. Dit is in diverse kerkarchieven bevestigd gevonden. Dat wil niet zeggen dat Flaes & Brünjes de goedkoopste in de orgelbouwwereld is. De firma's Knipscheer, Van Dam en Van Oeckelen hebben lagere prijzen. Toch heeft Flaes & Brünjes daar niet zoveel last van. Knipscheer wordt vanaf de jaren '50 in de omgeving als "minder solide" gezien en Van Dam en Van Oeckelen hebben nog weinig bekendheid in Noord- en Zuid-Holland.

In de periode 1842-1889 lijkt de prijs voor een nieuw orgel bij meerdere orgelbouwers, waaronder Flaes & Brünjes, wel wat gestegen. Dat zie je het beste bij de

instrumenten met de kleinste standaarddispositie. In 1863 krijgt de Doopsgezinde Gemeente van Den Helder zo'n orgel voor 2000 gulden. Vier jaar later betaalt de Hervormde Gemeente van Gouda er voor de Armenkerk 150 gulden extra voor, terwijl die stad dicht bij Amsterdam ligt. In 1870-1871 heeft in Barsingerhorn en Kreil de prijs van 2400 gulden naar alle waarschijnlijkheid op eenzelfde type instrument betrekking. Bovendien wordt 24 jaar na de bouw van het Helderse orgel voor dezelfde prijs slechts een eenklaviers orgel afgeleverd in de Doopsgezinde Gemeente van Middenbeemster.

Desondanks zijn er ook bij dit onderwerp weer vraagtekens. Om één voorbeeld te geven: waarom is het orgel in Zaandijk in 1880 duurder (ook zonder de beelden) dan het grotere orgel met twee windladen dat veertien jaar eerder in het vlakbij gelegen Westzaan tot stand kwam?

#### Belang

Met name in Noord- en Zuid-Holland drukt Flaes & Brünjes met meer dan 40 nieuwe orgels een onmiskenbaar stempel op het orgelbestand in de tweede helft van de negentiende eeuw. Organist Johan Bastiaans verwoordt rond 1868 waarin de kracht van Flaes & Brünjes schuilt: "Flaes & Brünjes te Amsterdam is gunstig bekend door verschillende kleinere werken, die om hunne soliditeit en billijke prijzen zeer worden geprezen."

#### NOTEN

- <sup>1</sup> Flaes & Brünjes is inmiddels in 1869 ontbonden, Flaes gaat verder met de orgelbouw.
- <sup>2</sup> Het totaal aantal nieuwgebouwde orgels is 49 en geen 48, zoals in het eerdere inleidende artikel vermeld staat. De vermeende oorspronkelijke locatie van het orgel in Hiaure (1887), de Hervormde Kerk in Aarlanderveen, is niet meegeteld.
- <sup>3</sup> Met zekerheid te Krommenie, mogelijk ook te Zaandam.
- <sup>4</sup> Het bedrijf voert onderzoeken uit naar de orgels van de Mozes en Aäronkerk en de Sint Catharinakerk in Amsterdam.
- <sup>5</sup> Amsterdam, Remonstrantse Kerk (1862); Zaandam, Oostzijderkerk (1863); Den Haag, Remonstrantse Kerk (1864), sinds 1990 in Harderwijk, 'De Zaaier'.
- <sup>6</sup> Collectie G. Verloop: uittreksel, verkregen in mei 1977 van J. Brouwer te Winsum uit het boek *Het Orgel. Naar het hoogduitsch van F.L. Schubert, met eene voorrede van Joh. Bastiaans*.